

Olga Sitarz, Anna Jaworska-Wieloch, Jakub Hanc

Wolność religijna w ośrodkach izolacji nieletnich w świetle polskich regulacji¹

Religious freedom in juvenile isolation centres in the light of Polish regulations

Abstract

The subject matter of this publication is the issue of religious freedom of juveniles placed in isolation centres, with particular attention to the competitiveness of the entities that co-shape the decision on the scope of the right to religious practices and services in such centres, i.e., the child themselves, their parents or guardians and the administration of the correctional institution. The paper considers the importance of a child's religious freedom and their right to self-determination. It goes on to consider the rights of parents or guardians to raise their child in their faith and culture, both in light of Polish and international regulations. This is a particularly momentous problem, especially in the event of incompatibility between the child's will and the parents' decision in this regard. On the one hand, the legislator has decided that a child of a certain age is sufficiently aware to be responsible for their actions, while on the other hand, the child cannot yet decide on their own to participate in religion lessons and religious practices and services. Finally, it is attempted in the publication to decode the scope of the authority of the administration of correctional institutions and juvenile correctional centres on the subject of religious freedom of their residents. This is an issue relevant not only to the field of criminal and juvenile law, but also to human rights.

Keywords: *juveniles, religious freedom, correctional institutions, juvenile correctional centres, parental rights*

Dr hab. Olga Sitarz jest profesorem w Instytucie Nauk Prawnych, Uniwersytet Śląski w Katowicach, Polska, ORCID: 0000-0002-2075-3507, e-mail: olga.sitarz@us.edu.pl

Dr Anna Jaworska-Wieloch jest adiunktem w Instytucie Nauk Prawnych, Uniwersytet Śląski w Katowicach, Polska, ORCID: 0000-0002-1209-4433, e-mail: anna.jaworska-wieloch@us.edu.pl

Mgr Jakub Hanc jest doktorantem w Szkole Doktorskiej, Uniwersytet Śląski w Katowicach, Polska, ORCID: 0000-0002-1433-4074, e-mail: jakub.hanc@us.edu.pl

Data zgłoszenia tekstu przez autorów: 19.05.2023 r.; data zaakceptowania do publikacji: 20.02.2024 r.

¹ Artykuł jest efektem badań podjętych w ramach realizacji projektu badawczego sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji nr 2018/31/B/HS5/02233.

Streszczenie

Przedmiotem niniejszej publikacji jest problematyka wolności religijnej nieletnich umieszczonych w ośrodkach izolacji, ze szczególnym uwzględnieniem konkurencyjności podmiotów, które współkształtują decyzję o zakresie prawa do praktyk i usług religijnych w takich ośrodkach, tj. samego dziecka, jego rodziców bądź opiekunów oraz administracji zakładu poprawczego. W pracy podjęto rozważania nad znaczeniem wolności religijnej dziecka oraz jego prawa do samostanowienia. W dalszej kolejności rozważono prawa rodziców bądź opiekunów do wychowania dziecka w swojej wierze i kulturze, zarówno w świetle polskich, jak i międzynarodowych regulacji. Jest to problem szczególnie doniosły, zwłaszcza w razie niezgodności woli dziecka z decyzją rodziców w tymże zakresie. Ustawodawca z jednej strony zdecydował, że dziecko w określonym wieku jest wystarczająco świadome, by ponosić odpowiedzialność za swoje czyny, a z drugiej strony nie może ono jeszcze samodzielnie decydować o uczestnictwie w lekcjach religii oraz praktykach i usługach religijnych. Wreszcie w publikacji podjęto próbę zdekodowania zakresu uprawnień administracji zakładów poprawczych i młodzieżowych ośrodków wychowawczych w przedmiocie wolności religijnej ich wychowanków. Jest to zagadnienie istotne nie tylko dla obszaru prawa karnego i prawa nieletnich, lecz także praw człowieka.

Słowa kluczowe: nieletni, wolność religijna, zakłady poprawcze, młodzieżowe ośrodki wychowawcze, prawa rodzicielskie

1. Wprowadzenie

Oczywistym truizmem jest twierdzenie, że religia może odegrać ogromne znaczenie w życiu młodego człowieka. Religia bowiem bardzo silnie kształtuje system wyborów moralnych dokonywanych przez człowieka. Pozwala m.in. odróżnić dobro od zła czy objaśnić wydarzenia trudne i traumatyczne (takie jak np. śmierć bliskiej osoby czy uzyskanie informacji o zdiagnozowaniu nieuleczalnej choroby). Religia i wyrastająca z niej postawa zawierzenia potrafią nadać sens życiu w chwilach trudnych i pocieszenie w sytuacjach bez wyjścia. Wsparcie, jakie jest w stanie zaoferować, może okazać się adekwatne do potrzeb nieletniego, który stał się sprawcą czynu zabronionego².

W obszarze naszych zainteresowań badawczych umieściliśmy osoby będące sprawcami czynów karalnych, wobec których zastosowane zostały środki wychowawcze i opiekuńcze o charakterze izolacyjnym, a które nie ukończyły 18 lat i nie uzyskały pełnoletniości. Mając na uwadze, że zgodnie z polskimi regulacjami takim osobom przysługuje status dziecka, w dalszej części niniejszego opracowania będziemy posługiwali się tym terminem, używając go zamiennie ze sformułowaniem „nieletni”³.

Na szczególne zainteresowanie zasługuje, naszym zdaniem, swoista konkurencja podmiotów (nieletni, rodzice, ośrodek izolacji postkryminalnej, będący miejscem wykonywania orzeczonego środka), które – jak wstępnie zakładamy – posiadają uprawnienia w zakresie kształtowania granic wolności religijnej nieletniego. Stąd też zrekonstruowanie standardu wolności religijnej w ośrodkach izolacyjnych, w których umieszcza się nieletnich, wymaga rozpoznania w obszarach: wolności religijnej przydanej każdemu człowiekowi, wolności religijnej przydanej dziecku (z uwzględnieniem kontekstu przebywania dziecka w rodzinie), praw rodzicielskich związanych z wychowywaniem dziecka (w płaszczyźnie wolności religijnej) oraz ograniczeń praw nieletniego i jego rodziców, wynikających z orzeczenia o umieszczeniu w ośrodku izolacyjnym.

Punktem wyjścia dla szczegółowych rozważań będzie analiza pojęcia „wolności religijnej”⁴. Jest to o tyle istotne zagadnienie, że termin ten nie został zdefiniowany w żadnym akcie normatywnym, a w tekstach prawnych i prawniczych występuje bardzo często obok lub jako alternatywa dla pojęć „wolność sumienia” albo „wolność wyznania”. Zagadnienie to zostało już w polskiej literaturze bardzo szczegółowo

² O postrzeganiu religii przez młodych ludzi (m.in. w świetle badań) zob. P. Sikora, „Zostaje w Kościele”. *Kim są młodzi katolicy*, „Tygodnik Powszechny” z 30.05.2022 r., <https://www.tygodnikpowszechny.pl/zostaje-w-kosciele-kim-sa-mlodzi-katolicy-174815> (dostęp: 2.06.2022 r.).

³ Dziecko to osoba do 18. roku życia, a nieletni to osoba do uzyskania pełnoletniości, jeśli na skutek stwierdzenia przejawów demoralizacji toczy się wobec niej postępowanie na podstawie ustawy z 9.06.2022 r. o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich (Dz.U. z 2022 r. poz. 1700 ze zm.; dalej u.w.r.n.), a także osoba w wieku 13–17 lat, która dopuściła się czynu karalnego, oraz osoba do 21. roku życia w zakresie wykonywania środków wychowawczych lub poprawczych (wyjątkowo do 24. roku życia). Pełnoletni to osoba, która ukończyła 18 lat, lub kobieta w wieku 16–18 lat, jeśli zawarła związek małżeński – art. 10 Kodeksu cywilnego (ustawa z 23.04.1964 r. – Kodeks cywilny [tekst jedn.: Dz.U. z 2023 r. poz. 1610 ze zm.] – dalej k.c.) oraz art. 10 Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego (ustawa z 25.02.1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy [tekst jedn.: Dz.U. z 2023 r. poz. 2809 ze zm.] – dalej k.r.o.).

⁴ Za synonimiczne do tego sformułowania uznajemy pojęcie „wolność religii”.

i obszernie opisane⁵, przy tym zaznaczyć należy, że wskazywane wątpliwości terminologiczne ostatecznie nie rzutują bezpośrednio na analizowany problem badawczy. Na potrzeby niniejszego opracowania przyjęliśmy, tak jak to jest określone w art. 53 ust. 2 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej⁶, że wolność religii obejmuje wolność wyznawania lub przyjmowania religii według własnego wyboru oraz uzewnętrzniania indywidualnie lub z innymi, publicznie lub prywatnie, swojej religii przez uprawianie kultu, modlitwę, uczestniczenie w obrzędach, praktykowanie i nauczanie. Wolność ta obejmuje także posiadanie świątyń i innych miejsc kultu w zależności od potrzeb ludzi wierzących oraz prawo osób do korzystania z pomocy religijnej tam, gdzie się znajdują.

Uwarunkowania historyczne i kulturowo-demograficzne powodują, że w niniejszej publikacji najczęściej będzie mowa o religii chrześcijańskiej i wyznaniu rzymskokatolickim. Również judykatura i piśmiennictwo najczęściej do tej konfesji się odnosi. Nie ma jednak wątpliwości, że zarówno poszczególne tezy, jak i ostateczne wnioski mają charakter uniwersalny, przez co znajdują zastosowanie do wszelkich form wyznania, wierzenia czy religii.

2. Wolność religijna każdego człowieka – wolność religijna dziecka

Zgodnie z art. 53 ust. 1 Konstytucji RP każdemu zapewnia się wolność sumienia i religii. Wysoką rangę tej wolności potwierdza chociażby to, że nie podlega ona ograniczeniom w przypadku wprowadzenia stanu nadzwyczajnego (art. 233 ust. 1 i 3 Konstytucji RP). Z postanowieniami ustawy zasadniczej korespondują przepisy ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania⁷, która z mocy art. 1 deklaruje, że Rzeczpospolita Polska zapewnia każdemu obywatelowi wolność sumienia i wyznania⁸. Akt ten zawiera otwarty katalog uprawnień związanych z realizacją

⁵ Zob. np. Z. Łyko, *Wolność sumienia i wyznania w relacji: człowiek – kościoły – państwo*, [w:] *Podstawowe prawa jednostki i ich sądowa ochrona*, red. L. Wiśniewski, Warszawa 1997, s. 82–103; K. Pyclik, *Wolność sumienia i wyznania w Rzeczypospolitej Polskiej (założenia filozoficzno-prawne)*, [w:] *Prawa i wolności obywatelskie w Konstytucji RP*, red. B. Banaszak, A. Preisner, Warszawa 2002, s. 435–462; W. Sobczak, *Wolność myśli, sumienia i religii. Poszukiwanie standardu europejskiego*, Toruń 2013, s. 38–57; E. Schwierskott-Matheson, *Wolność sumienia i wyznania w wybranych państwach demokratycznych na przykładzie regulacji Konstytucji Stanów Zjednoczonych Ameryki, Ustawy Zasadniczej Republiki Federalnej Niemiec i Europejskiej Konwencji Praw Człowieka, orzecnictwa sądów tych krajów oraz Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, Regensburg 2012, s. 149–177.

⁶ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2.04.1997 r. (Dz.U. Nr 78, poz. 483 ze zm.) – dalej Konstytucja RP.

⁷ Ustawa z 17.05.1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania (tekst jedn.: Dz.U. z 2023 r. poz. 265).

⁸ Istotę wolności sumienia przedstawił Sąd Najwyższy (dalej SN) w wyroku z 20.09.2013 r., II CSK 1/13, OSNC-ZD 2014/4, poz. 69. Z perspektywy tematu opracowania warto przytoczyć tezę, zgodnie z którą: „Na swobodę sumienia osoby wyznającej określoną religię składa się wolność wyrażania swoich przekonań religijnych oraz wykonywania praktyk religijnych. Osoba, która deklaruje się jako niewierząca, nie może wprawdzie oczekiwać, że nie będzie miała kontaktu z osobami wierzącymi, ich praktykami i symbolami religijnymi, bo w życiu społecznym byłoby to równoznaczne z ograniczeniem swobody sumienia osób wierzących, ale może oczekiwać, że nie będzie poddawana praktykom religijnym wbrew swej woli, czy zmuszana do udziału w nich albo do posługiwania się symbolami religijnymi”.

wolności sumienia i wyznania. W interesującym nas obszarze każdy obywatel korzystający z wolności sumienia i wyznania może w szczególności: zgodnie z zasadami swojego wyznania uczestniczyć w czynnościach i obrzędach religijnych oraz wypełniać obowiązki religijne i obchodzić święta religijne; należeć lub nie należeć do Kościołów i innych związków wyznaniowych; głosić swoją religię lub przekonań; wychowywać dzieci zgodnie ze swoimi przekonaniami w sprawach religii; zachowywać milczenie w sprawach swojej religii lub przekonań; utrzymywać kontakty ze współwyznawcami, w tym uczestniczyć w pracach organizacji religijnych o zasięgu międzynarodowym; zrzeszać się w organizacjach świeckich w celu realizacji zadań wynikających z wyznawanej religii bądź przekonań w sprawach religii oraz korzystać ze źródeł informacji na temat religii⁹.

W doktrynie zgodnie przyjmuje się, że użyty przez ustrojodawcę w art. 53 Konstytucji RP zaimek „każdy” oznacza, że wolność sumienia i religii zagwarantowana jest także dziecku¹⁰. Pogląd ten znajduje oparcie w założeniu, że źródłem wolności religijnej jest przyrodzona i niezbywalna godność, przynależna każdej istocie ludzkiej¹¹. Pewne zastrzeżenia wyraził jednak Michał Pietrzak, stawiając pytanie, czy rzeczywiście polski prawodawca miał na myśli osobę dziecka jako podmiot wolności sumienia i wyznania¹². Odnotować jednak należy, że w świetle art. 48 Konstytucji RP rodzice w trakcie wychowywania dziecka¹³ winni uwzględnić (m.in.) jego wolność sumienia i wyznania. Ustawa zasadnicza sama bowiem posługuje się *expressis verbis* pojęciem „wolność sumienia i wyznania dziecka”. Nadto Konstytucja RP, poręczając i gwarantując prawa człowieka, poświęca odrębny przepis prawom dziecka. Zgodnie

⁹ Oprócz tych przejawów realizacji wolności sumienia i wyznania ustawa wskazuje jeszcze na możliwość: tworzenia wspólnot religijnych (w formie Kościołów lub związków wyznaniowych), zakładanych w celu wyznawania i szerzenia wiary religijnej, posiadających własny strój, doktrynę i obrzędy kultowe; wytwarzania i nabywania przedmiotów potrzebnych do celów kultu i praktyk religijnych oraz korzystania z nich; wytwarzania, nabywania i posiadania artykułów potrzebnych do przestrzegania reguł religijnych; wyboru stanu duchownego lub zakonnego; zrzeszania się w organizacjach świeckich w celu realizacji zadań wynikających z wyznawanej religii bądź przekonań w sprawach religii; otrzymania pochówku zgodnego z wyznawanymi zasadami religijnymi lub przekonaniami w sprawach religii.

¹⁰ Jak stwierdza Bogusław Banaszak, „Skoro dziecko jest człowiekiem, to jest równocześnie podmiotem wszystkich praw człowieka, ale nie może ze wszystkich korzystać samodzielnie” – B. Banaszak, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2012, s. 429. Podobnie W. Borysiak, [w:] *Konstytucja RP*, t. 1, *Komentarz. Art. 1–86*, red. M. Safjan, L. Bosek, Warszawa 2016, s. 1659. Monika Florczak-Wątor pisze: „Dziecko może być podmiotem wszystkich konstytucyjnych praw i wolności, choć z uwagi na swój wiek i związane z tym ograniczenia nie zawsze z owych praw i wolności może korzystać” – M. Florczak-Wątor, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, red. P. Tuleja, Warszawa 2019, s. 243.

¹¹ Por. J. Krukowski, *Ochrona wolności myśli, sumienia i religii dziecka*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2003/13(2), s. 6.

¹² M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2010, s. 32.

¹³ Ustawa zasadnicza nie podaje, kim jest „dziecko”. Jednak np. w art. 65 ust. 3 zakazuje zatrudniania dzieci do lat 16, zaś w art. 70 ust. 1 stanowi, że nauka do 18. roku życia jest obowiązkowa – P. Sarnecki, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. 2, *Art. 30–86*, red. L. Garlicki, M. Zubik, Warszawa 2016, s. 257 i n.; L. Garlicki, M. Derlatka, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. 2, *Art. 30–86*, red. L. Garlicki, M. Zubik, Warszawa 2016, s. 781. Bogusław Banaszak akcentuje, że dziećmi są: „osoby jeszcze niedojrzałe, a więc niepełnoletnie” – B. Banaszak, *Konstytucja...*, s. 299. Natomiast Witold Borysiak podaje, że dzieckiem w rozumieniu Konstytucji RP jest osoba do ukończenia 18. roku życia – W. Borysiak, [w:] *Konstytucja...*, t. 1, *Komentarz...*, s. 1201 i 1659–1660.

bowiem z art. 72 ust. 1 tej ustawy Rzeczypospolita Polska zapewnia ochronę praw dziecka. Dziecko jest zatem odrębnym podmiotem konstytucyjnych wolności i praw¹⁴. Podkreślić należy, że 7.06.1991 r. Polska ratyfikowała Konwencję o prawach dziecka¹⁵, która w art. 14 ust. 1 stanowi, że „Państwa-Strony będą respektowały prawo dziecka do swobody myśli, sumienia i wyznania”.

3. Prawa rodzicielskie związane z wychowywaniem dziecka – na płaszczyźnie wolności religijnej

Kolejny krok niniejszej analizy to odkodowanie wzorców normatywnych odnoszonych do ewentualnych konfliktów między wolnością religijną dziecka a prawami rodzicielskimi. W literaturze problem ten nie zawsze był bowiem tak samo postrzegany. Katarzyna Perdek wskazuje, że tylko pozornie wolność religijna dziecka pozostaje w kontrze do prawa rodziców do jego wychowania, a konfrontację tych dwóch wolności autorka nazywa spotkaniem oraz dodaje, iż te dwie prawdy nie mogą być logicznie sprzeczne¹⁶. Rację należy w tym przypadku przyznać Wandzie Stojanowskiej, która wskazuje, że choć przeciwstawienie dobra dziecka dobru rodziców mogłoby wydawać się bezprzedmiotowe i niezrozumiałe, to jednak nie można postawić znaku równości pomiędzy tymi wartościami. Relacja tego rodzaju jest bowiem w istocie modelem idealizacyjnym, zakładającym bezkolizyjność, który w praktyce może oczywiście wystąpić, jednakże z uwagi na zdarzający się coraz częściej egoizm rodziców, a także ich patologiczne zachowania wobec dziecka, zachodzi konieczność ochrony dobra dziecka jako osoby słabszej¹⁷. Podążając za stanowiskiem tej autorki, za uprawnioną uznajemy naszą tezę, że możliwe są sytuacje, w których dziecko będzie chciało kształtować swoją przestrzeń religijną w sposób odmienny, aniżeli pragnęliby jego rodzice, i w takich przypadkach zachowanie prawa do samostanowienia oraz do wychowania dziecka zgodnie ze swoimi tradycjami nie będzie mogło zostać zrealizowane.

Na wstępie podkreślić należy, że Polska ratyfikowała Konwencję o prawach dziecka, w tym przywołany uprzednio art. 14, który zobowiązuje Państwa-Strony do respektowania prawa dziecka do swobody myśli, sumienia i wyznania. Komentatorzy tego przepisu akcentują, że wolność ta przynależy do sfery osobistej dziecka, co powoduje, że rodzice mają jedynie prawo do ukierunkowania

¹⁴ A. Arkuszewska, *Instytucja wysłuchania dziecka w świetle Konstytucji RP (wybrane zagadnienia)*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2021/2, s. 281, <https://doi.org/10.15804/ppk.2021.02.17> (dostęp: 23.05.2022 r.); E.H. Morawska, *Ochrona praw dziecka w świetle art. 72 Konstytucji RP. Uwagi na tle orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego*, „Kwartalnik Prawa Publicznego” 2007/4, s. 126 i n.

¹⁵ Konwencja o prawach dziecka przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych 20.11.1989 r. (Dz.U. z 1991 r. Nr 120, poz. 526 ze zm.) – dalej Konwencja.

¹⁶ K. Perdek, *Swoboda sumienia i wyznania dziecka*, [w:] *Dobro pojęmne jak krzyżoda. Prawna ochrona dziecka. Deklaracje a rzeczywistość*, red. J. Mazurkiewicz, P. Mysiak, Wrocław 2017, s. 223–224.

¹⁷ W. Stojanowska, *Dobro dziecka dobru rodziców*, [w:] *Granice prawa. Księga jubileuszowa Profesora Andrzeja Siemaszki*, red. P. Ostaszewski, K. Buczkowski, Warszawa 2020, s. 800.

dziecka w zakresie korzystania z wolności religii i przekonań samego dziecka¹⁸. Równocześnie jednak Polska skorzystała z możliwości złożenia zastrzeżeń i deklaracji m.in. w przedmiocie zakresu władzy rodzicielskiej i jej wpływu na uprawnienia dziecka¹⁹. W jednej z deklaracji, stanowiącej załącznik do Konwencji opublikowanej w Dzienniku Ustaw, stwierdzono: „Rzeczpospolita Polska uważa, że wykonania przez dziecko jego praw określonych w konwencji, w szczególności praw określonych w artykułach od 12 do 16, dokonuje się z poszanowaniem władzy rodzicielskiej, zgodnie z polskimi zwyczajami i tradycjami dotyczącymi miejsca dziecka w rodzinie i poza rodziną”.

W doktrynie podnoszono, że przy złej woli złożone przez dane państwo zastrzeżenie doprowadzić może do unicestwienia istoty wolności uznawanych przez Konwencję²⁰. Choć w literaturze przedmiotu znajdują się tezy, że w deklaracji złożonej przez Polskę dostrzec można działania sprzyjające wolności religijnej dziecka²¹, to jednak nie sposób odmówić trafności konstatacji Adama Łopatki, że jakkolwiek istnieją tradycje sprzyjające wolności dziecka, to zauważa się także tradycje pełnego lekceważenia jego osobowości i wolności²². W literaturze pojawiły się głosy krytyki pod adresem liberalnych myśli z zachodu Europy, w których podważano znaczenie małżeństwa i rodziny, a przesadnie akcentowano prawa jednostki, przy jednoczesnym całkowitym pomijaniu praw rodziny²³. Podkreślanie patriarchalnego modelu rodziny może sprzyjać prymatowi realizacji przez rodziców swojej wizji rodziny, obejmującej zachowanie tożsamości religijnej i kontynuowanie tradycji religijnych, nad umożliwienie dziecku kształtowania jego światopoglądu w zgodzie ze swoimi wierzeniami i przekonaniem.

Elżbieta Szczot, omawiając pojęcie władzy rodzicielskiej – na podstawie przepisów Kodeksu prawa kanonicznego (promulgowanego przez papieża Jana Pawła II 25.01.1983 r.) i Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego – przywołuje słowa Papieża Piusa XI, który nauczał: „Sztuka wychowania polega na urobieniu człowieka – jakim być powinien, jak powinien postępować w tym ziemskim życiu, żeby osiągnąć ów wzniosły cel, dla którego został stworzony”²⁴. Jest to wyraz przekonania charakterystycznego dla katolickiej tradycji, a mianowicie: „tak długo, jak dziecko mieszka z rodzicami, powinno być posłuszne każdej prośbie rodziców, która służy jego dobru

¹⁸ H. Babiuch, *Konstytucyjne prawa rodziców w zakresie wychowania dziecka*, [w:] *Realizacja i ochrona konstytucyjnych wolności i praw jednostki w polskim porządku prawnym*, red. M. Jabłoński, Wrocław 2014, s. 187.

¹⁹ Wprowadzona w Konwencji zupełnie nowa zasada – wysłuchania dziecka (partycypacji przez dziecko we wszystkich postępowaniach dotyczących jego osoby) – spowodowała, że wiele państw zgłosiło zastrzeżenia do art. 12. Uczyniły to kraje, które opierają się na prawie koranicznym – A.N. Schulz, *O Konwencji o prawach dziecka i jej wpływie na prawo polskie*, [w:] *Prawa dziecka. Konteksty prawne i pedagogiczne*, red. M. Andrzejewski, Poznań 2012, s. 66.

²⁰ A. Łopatka, *Konwencja Praw Dziecka w Polsce*, [w:] *Prawa dziecka. Deklaracje i rzeczywistość*, red. J. Bińczycka, Kraków 1999, s. 25.

²¹ I. Lach, *Dziecko jako podmiot wolności sumienia i wyznania*, Warszawa 2016, s. 281.

²² A. Łopatka, *Prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania*, Warszawa 1995, s. 25.

²³ R. Szychmiller, *Prawa rodziny w prawodawstwie i w nauczaniu Jana Pawła II*, [w:] *Zagadnienia praw rodziny. XII Dni Praw Człowieka w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim* 1994, red. J. Rebeta, Lublin 1997, s. 59.

²⁴ E. Szczot, *Władza rodzicielska a wolność religijna dziecka w prawie kanonicznym*, „*Annales Canonici*” 2015/11, s. 223, <https://doi.org/10.15633/acan.1064> (dostęp: 23.05.2022 r.).

lub dobru rodziny”²⁵. Posłuszeństwo dziecka wobec rodziców jest uznawane za silny wyznacznik polskiej, tradycyjnej rodziny, zwłaszcza w zakresie edukacji szkolnej i religijnej. W literaturze nie poświęca się wiele miejsca definiowaniu obowiązku posłuszeństwa. Zdaniem Anny Sylwestrzak wynika to z przekonania o oczywistej jego treści, którą określa się jako podporządkowanie się przez dziecko woli jego rodziców²⁶. Jak słusznie akcentuje autorka, cechą charakterystyczną normy art. 95 § 2 k.r.o., statuującej obowiązek posłuszeństwa, jest jej blankietowy charakter, polegający na tym, że nie wskazuje dziecku konkretnego postępowania, do którego jest zobowiązane. Skonkretyzowanie tej powinności jest zadaniem rodziców, realizowanym w toku wykonywania władzy rodzicielskiej, właśnie poprzez oddziaływania w sferze posłuszeństwa²⁷.

W związku z powyższym należy rozważyć, czy uczyniona przez Polskę deklaracja o wykonaniu praw dziecka (określonych w Konwencji) z poszanowaniem władzy rodzicielskiej (zgodnie z polskimi zwyczajami i tradycjami dotyczącymi miejsca dziecka w rodzinie i poza rodziną) nie oznacza akceptacji przez Polskę prymatu religijnych przekonań rodziców nad potrzebami nieletniego w tym zakresie. Wydaje się, że przedstawione uwagi uprawniają do postawienia tezy, że **deklaracja interpretacyjna złożona przez Polskę odnośnie do wykonywania przez dziecko praw, w tym związanych z wolnością religijną, de facto niweczy ochronę konwencyjną. Ostatecznie bowiem wyznacznikiem granic wolności dziecka jest tradycja, a nie postanowienia Konwencji o prawach dziecka.**

W myśl art. 48 ust. 1 Konstytucji RP rodzice mają prawo do wychowania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniami²⁸. Interesującą tezę dotyczącą wychowania religijnego zaprezentował Michał Ożóg. Według niego twórcy Konstytucji RP wyrazili pewną wskazówkę dla rodziców co do pożądanego kierunku wychowania dziecka. Zdaniem tego autora sięgnąć należy do preambuły, która zawiera m.in. takie sformułowania: „wdzięczni naszym przodkom (...) za kulturę zakorzenioną w chrześcijańskim dziedzictwie Narodu i ogólnoludzkich wartościach, nawiązując do najlepszych tradycji Pierwszej i Drugiej Rzeczypospolitej, zobowiązani, by przekazać przyszłym pokoleniom wszystko, co cenne z ponad tysiącletniego dorobku”. W przekonaniu M. Ożoga słowa te można odczytać jako wezwanie do wychowania dziecka w duchu tolerancji religijnej, która z pewnymi wyjątkami

²⁵ Katechizm Kościoła katolickiego, nr 2217.

²⁶ A. Sylwestrzak, *Obowiązki dziecka wobec rodziców*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2001/3, s. 70.

²⁷ A. Sylwestrzak, *Obowiązki...*, s. 71.

²⁸ Trudno nie zgodzić się z Adamem Jakuszewiczem, że „pod pojęciem przekonań rodziców należy więc rozumieć nie tylko poglądy religijne, filozoficzne, światopoglądowe, etyczne itp., o ile nie sprzeciwiają się ludzkiej godności oraz nie stoją w sprzeczności z obowiązkiem poszanowania praw podstawowych, lecz także zapatrywania odnoszące się do rozmaitych spraw życia pozostających w związku z wychowaniem, jak chociażby kwestie dotyczące stosowania wobec dzieci określonych kar, ocena wpływu określonych programów telewizyjnych na osobowość dziecka, czy też poglądy dotyczące diety” – A. Jakuszewicz, *Prawo rodziców do wychowania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniami a wolność sumienia i religii dzieci w Konstytucji RP oraz w Konwencji o prawach dziecka*, „Studia z Zakresu Prawa, Administracji i Zarządzania Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy” 2013/3, s. 119–120.

cechowała stosunki społeczne na ziemiach polskich²⁹. Nie można jednak wykluczyć, że dla wielu rodziców tolerancja i wolność religijna (w tym osób niepełnoletnich) nie są najcenniejszymi wartościami, które należy przekazać następnym pokoleniom. We wskazanym *passusie* zdecydowanie zaś na plan pierwszy wybija się sformułowanie o „chrześcijańskim dziedzictwie Narodu”, co z pewnością może sugerować wychowanie w duchu chrześcijańskim.

Jak zaznacza Adam Jakuszewicz, użycie zarówno w Konstytucji RP, jak i w Konwencji o prawach dziecka liczby mnogiej na określenie podmiotów uprawnionych wskazuje, że dyrektywy kierowane do dzieci powinny być wynikiem porozumienia obojga rodziców, nie zaś rezultatem arbitralnej decyzji jednego z nich³⁰. Na marginesie pozostawić należy zagadnienie konfliktu między rodzicami odnośnie do wyznania, w ramach którego ma być wychowane wspólne dziecko (dzieci), oraz praktyk religijnych, w których ma uczestniczyć. Zauważyć jednak należy, że problemu tego nie rozwiązuje ani Konwencja, ani – bezpośrednio – polskie regulacje, zaś jedynym przepisem mogącym znaleźć w tej sytuacji zastosowanie jest art. 97 § 2 k.r.o., według którego o istotnych sprawach dziecka rodzice rozstrzygają wspólnie, a w przypadku braku porozumienia między nimi – rozstrzyga sąd opiekuńczy.

Wychowanie, w świetle art. 48 ust. 1 Konstytucji RP, powinno uwzględniać stopień dojrzałości dziecka, a także wolność jego sumienia i wyznania oraz jego przekonania. Przepis ten jest gwarancją **autonomii rodziców** w wychowaniu dziecka, w nauczaniu moralnym i religijnym i niejako stanowi oręż przeciwko ewentualnym zabiegom indoktrynacyjnym ze strony państwa lub jego agend oraz innych podmiotów³¹.

Piotr Winczorek akcentował w tym kontekście, że przepis art. 48 Konstytucji RP ma chronić dziecko przed presją nakierowaną na przyjęcie np. poglądów anty- lub areligijnych albo przeciwnie: religijnych, gdy są one wyznawane przez rodziców, lecz nie są podzielane przez dojrzewające dzieci³². Natomiast według Agnieszki Grzejdziaak z treści postanowień Konstytucji RP wynika, że działania wychowawcze podejmowane przez rodziców nie powinny naruszać przysługującej dziecku wolności sumienia i wyznania. Prawa dziecka stanowią równocześnie granice uprawnień wychowawczych rodziców, którzy mają obowiązek je uwzględnić³³. Wypowiedź tej autorki jest z pewnością przykładem wykładni życzliwej prawom dziecka oraz uwzględniającej jego autonomię (*pro pueri autonomiae*). Nie jest ona niestety w pełni uprawniona. Również M. Ożóg przekonuje, że użyte przez ustrojodawcę sformułowania oznaczają, iż to na rodzicach ciąży obowiązek uwzględniania dojrzałości dziecka oraz jego wolności sumienia i wyznania oraz przekonani³⁴.

²⁹ M. Ożóg, *Prawo rodziców do wychowania dziecka zgodnie z własnymi przekonaniami w świetle Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, „Studia Prawa Wyznaniowego” 2016/18, s. 276–278, <https://doi.org/10.31743/spw.5092> (dostęp: 23.05.2022 r.).

³⁰ A. Jakuszewicz, *Prawo...*, s. 118.

³¹ P. Sarnecki, [w:] *Konstytucja...*, t. 2, Art. 30–86, s. 255.

³² P. Winczorek, *Komentarz do Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, Warszawa 2000, s. 64.

³³ A. Grzejdziaak, *Prawo do wychowania w rodzinie*, [w:] *Prawa i wolności obywatelskie w Konstytucji RP*, red. B. Banaszak, A. Preisner, Warszawa 2002, s. 468–469.

³⁴ M. Ożóg, *Prawo...*, s. 268.

Przepisy Konstytucji RP, uznając wolność religijną dziecka, nie wskazują, w jaki sposób i na jakiej podstawie oceniać, czy stopień dojrzałości dziecka jest już wystarczający po temu, aby mogło ono samodzielnie podejmować decyzję w zakresie wyborów duchowych czy światopoglądowych³⁵. Przepisy ustawy zasadniczej milczą także na temat tego, kto ma kontrolować i egzekwować decyzje podejmowane przez dziecko. Dopiero bowiem tego typu rozstrzygnięcia pozwalają realnie wytyczyć granice wolności religijnej dziecka.

Komentatorzy art. 48 i 72 Konstytucji RP często podkreślają, że uwzględnianie stopnia dojrzałości dziecka oznacza, iż jego wola powinna być wraz z wiekiem w coraz większym stopniu brana pod uwagę przy podejmowaniu przez rodziców decyzji jego dotyczących, bowiem wraz z wiekiem wzrasta stopień dojrzałości dziecka, o ile nie dochodzi do zaburzeń niweczających tę zasadę³⁶. Innymi słowy, im dziecko starsze, tym szersza grupa praw i wolności, które dziecko może wykonywać samodzielnie, bez pośrednictwa rodziców lub opiekunów³⁷.

W piśmiennictwie można też natrafić na ciekawy pogląd, że przepis art. 53 ust. 6 Konstytucji RP, w którym sformułowany został zakaz przymuszania kogokolwiek do uczestniczenia lub nieuczestniczenia w praktykach religijnych, stanowi jednak ograniczenie praw wychowawczych rodziców. Przepis ten bowiem, zdaniem niektórych badaczy, nie dopuszcza żadnych wyjątków, także w sferze relacji między rodzicami i dziećmi³⁸.

Zdaniem Pauliny Jabłońskiej, w art. 53 Konstytucji RP ustrojodawca przyznał jednak prymat woli rodziców w zakresie kształtowania światopoglądu ich dzieci. Jednakże art. 53 ust. 3 Konstytucji RP dokonuje odesłania do art. 48 ust. 1 ustawy zasadniczej, który stanowi, że rodzice mają prawo do wychowywania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniem, choć wychowanie to powinno uwzględniać stopień dojrzałości dziecka, a także wolność jego sumienia i wyznania oraz jego przekonania. Sposób uregulowania powyższej materii budzi poważne wątpliwości doktrynalne. Wskazuje się m.in. na sprzeczność przepisu art. 53 ust. 3 z ust. 6, bowiem realizacja przez rodziców prawa kształtowania postaw religijnych czy światopoglądowych dziecka może naruszać wolność dziecka wynikającą z zakazu przymuszania go do udziału w obrzędach religijnych lub z nieudzielenia zgody na uczestnictwo w życiu religijnym związku wyznaniowego. Jednakże zdaniem P. Jabłońskiej zasygnalizowany konflikt norm może być skutecznie wygaszony dzięki użyciu dyrektywy wynikającej z art. 48 Konstytucji RP, tj. poprzez rozsądne uwzględnienie przekonań dziecka. Oczywiście zagadnieniem spornym może być ustalenie, od jakiego momentu rozwoju psychicznego dziecko posiada wystarczające rozeznanie, aby podjąć świadomą

³⁵ Brak konsekwentnego określenia momentu, od którego dziecko nabywa pełne prawo do korzystania z własnej wolności i sumienia było z resztą krytykowane przez niektórych przedstawicieli prawa wyznaniowego – M. Pietrzak, *Konstytucyjne podstawy prawa wyznaniowego*, [w:] *Konstytucyjne podstawy systemu prawa*, red. M. Wyrzykowski, Warszawa 2001, s. 172 i 177.

³⁶ W. Borysiak, [w:] *Konstytucja...*, t. 1, *Komentarz...*, s. 1204; M. Florczak-Wątor, [w:] *Konstytucja...*, s. 172.

³⁷ L. Garlicki, M. Derlatka, [w:] *Konstytucja...*, t. 2, *Art. 30–86*, s. 787.

³⁸ A. Jakuszewicz, *Prawo...*, s. 122–123 i przywołana tam praca: M. Pietrzak, *Państwo prawne, państwo świeckie*, Warszawa 2012, s. 197.

decyzję o wyborze światopoglądu. Odrębnym problemem jest także kwestia procedury rozstrzygnięcia sporów wynikających na tym tle pomiędzy rodzicami a dzieckiem, ewentualnie jednym z rodziców a dzieckiem i drugim z rodziców. Ostatecznie autorka konkluduje, że zasadnym wydaje się zastosowanie wówczas odpowiednich przepisów Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego, regulujących zagadnienia wykonywania władzy rodzicielskiej³⁹.

Warto zatem odnotować, że Kodeks rodzinny i opiekuńczy operuje pojęciem „władzy rodzicielskiej”, ale go nie definiuje. Artykuł 95 § 1 k.r.o. dekretuje jedynie, że „władza rodzicielska obejmuje w szczególności obowiązek i prawo rodziców do wykonywania pieczy nad osobą i majątkiem dziecka oraz do wychowania dziecka, z poszanowaniem jego godności i praw”. W piśmiennictwie i w judykaturze wielokrotnie starano się precyzyjnie ustalić desygnat władzy rodzicielskiej⁴⁰. Dobrym podsumowaniem są słowa P. Jabłońskiej, która pisze: „Na treść władzy rodzicielskiej składają się piecza nad osobą dziecka (rozumiana jako zespół obowiązków i uprawnień rodziców, zawierających stałą troskę o osobę dziecka, obejmującą wychowanie go i kierowanie nim oraz troskę o jego fizyczny i duchowy rozwój wraz z przygotowaniem do życia w społeczeństwie), zarząd majątkiem dziecka i jego reprezentacja. Przepisy nie określają metod wychowania dzieci, akceptując w tym zakresie autonomię rodziny. Zawierają jednak dyrektywy, które zakreślają kierunki i granice działań wychowawczych. Wśród nich wskazać można np. dyrektywę priorytetu dobra dziecka, dyrektywę konieczności wysłuchania dziecka przed podjęciem decyzji w sprawach go dotyczących⁴¹, dyrektywę uwzględnienia stopnia rozwoju i dojrzałości dziecka”⁴². Jedną z takich dyrektyw jest art. 53 ust. 3 Konstytucji RP, uzupełniony zasadą ochrony władzy rodzicielskiej (art. 48 ust. 1 Konstytucji RP). Oznacza to, że podczas ustalania sposobu rozstrzygnięcia konfliktu, mogącego się pojawiać na tle hipotezy normy art. 48 Konstytucji RP, rozwiązaniem miałyby być zasada z tej normy wywodzona. Nie jest to więc właściwy proces interpretacji prawa.

Kluczem do ustalenia limitacji omawianej wolności jest pojęcie stopnia dojrzałości, jako pewnej cezury rozwoju intelektualnego, społecznego i emocjonalnego dziecka.

Zdaniem Agaty Tarnackiej wiele państw przekazuje całkowitą decyzję co do korzystania przez dzieci z wolności sumienia i wyznania rodzicom lub opiekunom.

³⁹ P. Jabłońska, *Wolność sumienia i wyznania osoby małoletniej w Polsce w latach 1918–2015*, rozprawa doktorska, Uniwersytet Jagielloński, Kraków 2018, s. 258.

⁴⁰ Zob. np. H. Cieplak, [w:] *Kodeks rodzinny i opiekuńczy z komentarzem*, red. K. Piasecki, Warszawa 2001, s. 551; B. Walaszek, *Zarys prawa rodzinnego i opiekuńczego*, Warszawa 1971, s. 169; S. Szer, *Prawo rodzinne w zarysie*, Warszawa 1966, s. 263; A. Łapiński, *Ograniczenia władzy rodzicielskiej w polskim prawie rodzinnym*, Warszawa 1975, s. 23; J. Winiarz, J. Gajda, *Prawo rodzinne*, Warszawa 2001, s. 206; J. Ignatowicz, [w:] *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, red. K. Pietrzykowski, Warszawa 2003, s. 801; E. Trybulska-Skoczylas, [w:] *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, red. J. Wierciński, Warszawa 2014, s. 699; J. Ignaczewski, [w:] *Władza rodzicielska i kontakty z dzieckiem*, red. J. Ignaczewski, Warszawa 2015, s. 6.

⁴¹ Ani ustrojodawca ani ustawodawca nie przewidział jednak sankcji za brak wysłuchania dziecka lub za nieuwzględnienie zdania dziecka w toku procedury ustalania jego praw – W. Borysiak, [w:] *Konstytucja...*, t. 1, *Komentarz...*, s. 1668.

⁴² P. Jabłońska, *Wolność...*, s. 87.

Są również takie, które określiły dokładny rok życia przyznania prawa do wolności sumienia i wyznania (najczęściej między 10. a 18. rokiem życia). Rozwiązania są różne, bowiem nigdy nie wyznaczono jednego uniwersalnego wieku, w którym jednostka może w pełni zacząć korzystać z tegoż prawa⁴³.

Brak kryteriów oceny stopnia dojrzałości dziecka skłania niektórych autorów do samodzielnego liczbowego dookreślenia tego progu, np. poprzez wskazanie wieku. Marek Bielecki rozważa, jako cezury czasowe, wiek 13 lub 16 lat, przywołując różnorodne polskie akty prawne, w których pojawiają się określone uprawnienia małoletniego, i przychyliła się ostatecznie do wieku 16 lat⁴⁴. Nie jest jednak jasne, czy są to postulaty *de lege lata* czy *de lege ferenda*. Zastrzeżenia budzi to, że wśród przywołanych aktów prawnych nie znalazł się ani Kodeks karny⁴⁵, ani ustawa o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich, które operują jeszcze innymi granicami wiekowymi (10, 13, 15 i 17 lat). Okazuje się to tym istotniejsze, że regulacje w tych ustawach poddają prawnej ocenie zachowanie dziecka i (bezpośrednio lub pośrednio) jego zdolność do rozróżniania dobra i zła. Wśród innych zgłaszanych propozycji za wiek uprawniający do pełnego korzystania z przedmiotowej wolności uznaje się niekiedy ukończenie 13. roku życia⁴⁶, kiedy indziej zaś okres pomiędzy 13. a 16. rokiem życia⁴⁷. Wreszcie Henryk Misztal, podobnie jak przywołana przez niego Alicja Grześkowiak, widzi przełożenie przepisów Kodeksu cywilnego na prawo do wolności religijnej (choć bez precyzyjnych dookreśleń)⁴⁸.

Na tle ustawodawstwa polskiego i propozycji polskich prawników nieco inaczej przedstawiają się regulacje niemieckie, zawarte w ustawie z 15.07.1921 r.⁴⁹ o religijnym wychowaniu dziecka (*Gesetz über die religiöse Kindererziehung*). Prawo do

⁴³ A. Tarnacka, *Prawo dziecka do wolności sumienia i wyznania*, [w:] *Prawo Małżeńskie i jego relacje z innymi gałęziami prawa*, red. I.A. Jaroszewska, G. Ćwikliński, Olsztyn 2017, s. 32.

⁴⁴ M. Bielecki, *Ograniczenia wolności religijnej dziecka*, [w:] *Idea wolności w ukiuciu historycznym i prawnym*, red. E. Kozerska, P. Sadowski, A. Szymański, Toruń 2010, s. 440–441.

⁴⁵ Ustawa z 6.06.1997 r. – Kodeks karny (tekst jedn.: Dz.U. z 2024 r. poz. 17).

⁴⁶ J. Sobczak, M. Gołda-Sobczak, *Wolność sumienia i wyznania jako prawo człowieka*, „*Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K - Politologia*” 2012/1, s. 43.

⁴⁷ Helena Babiuch zaznacza, że w tym okresie dziecko „zwiększa swoje rozeznanie w sprawach dotyczących kształtowania własnego światopoglądu i nie ma obowiązku przejmować przekonań religijnych czy moralnych rodziców”. Według tej autorki we wskazanym okresie zwiększa się zakres korzystania z wolności myśli, sumienia i wyznania, co obejmuje np. prawo do odmowy uczęszczania do szkoły wyznaniowej. H. Babiuch, *Konstytucyjne...*, [w:] *Realizacja...*, s. 187. Podobne zapatrywanie wyraził Piotr Szymaniec, który odwołując się do ustaleń psychologii rozwojowej, wymienia dwie fazy: między 13. a 15. rokiem życia i między 15. a 18. rokiem życia. Na końcowym etapie tego rozwoju zwykle pojawiają się złożone stany emocjonalne, zmuszające człowieka do zajęcia stanowiska w kwestiach społecznych, estetycznych i moralnych. Wybory dokonywane przez nastolatka mogą cechować się niekiedy pewną gwałtownością, a czasem nawet chęcią zerwania ze światopoglądem rodziców lub opiekunów prawnych i wybranym przez nich modelem wychowawczym. P. Szymaniec, *Wychowanie dziecka w wybranej religii lub światopoglądzie. Wybrane zagadnienia*, [w:] *Prawa dziecka. Perspektywa publicznoprawna*, red. D. Jaroszewska-Choraś, A. Kilińska-Pękacz, A. Wedel-Domaradzka, Bydgoszcz 2019, s. 39 i n.

⁴⁸ H. Misztal, *Prawo rodziców do wychowania dzieci według własnych przekonań*, „*Teka Komisji Prawniczej PAN Oddział w Lublinie*” 2009/2, s. 73, <https://doi.org/10.32084/tkp.6620> (dostęp: 23.05.2022 r.); A. Grześkowiak, *Religia w szkole a prawa człowieka*, [w:] *Nauczanie religii w szkole w państwie demokratycznym*, red. J. Krukowski, Lublin 1991, s. 49–51.

⁴⁹ *Reichsgesetzblatt* 1921, nr 78, poz. 8234, s. 939 ze zm.

wychowania religijnego stanowi składową prawa do wychowania dziecka, o którym mowa w § 1631 ust. 1⁵⁰ niemieckiego kodeksu cywilnego z 18.08.1896 r. (*Bürgerliches Gesetzbuch*)⁵¹. Ustawa z 1921 r. ufundowana jest na paradygmacie dobrowolnego porozumienia rodziców co do religijnego wychowania dziecka, o ile posiadają oni prawo i obowiązek opieki nad nim (§ 1). W ocenie Petera Hubera niemieckie regulacje z poprzedniego stulecia antycypowały nie tylko zasadę równouprawnienia rodzicielskiego oraz nowoczesne koncepcje sprawowania władzy rodzicielskiej, ale także urzeczywistniły ideę stopniowego dojrzewania dziecka w kierunku samostanowienia⁵². Namacalnym dowodem tego jest treść § 5. Zgodnie ze zdaniem 1 tegoż przepisu po ukończeniu 14. roku życia dziecko ma prawo decydować, do jakiego wyznania chce przynależać. Nie wolno badać w tym przypadku ani jego duchowej dojrzałości, ani wewnętrznych motywów⁵³. Jego decyzja może być zakomunikowana ustnie lub pisemnie, wyrażnie bądź w sposób dorozumiany – przedstawicielowi ustawowemu, wspólnocie wyznaniowej, a także np. dyrekcji szkoły⁵⁴. Jednakże w przypadku, w którym dziecko dokonuje np. samookaleczeń motywowanych religijnie lub stosuje niebezpieczny dla jego zdrowia post z uwagi na przynależność do sekty, wówczas rodzice mogą skorzystać z dyspozycji § 1666 niemieckiego kodeksu cywilnego. Zgodnie z jego treścią, jeżeli cielesne, duchowe lub psychiczne dobro dziecka lub jego majątek narażone są na niebezpieczeństwo, a rodzice nie chcą lub nie są w stanie odwrócić tego niebezpieczeństwa, sąd rodzinny podejmuje środki, które są konieczne do odwrócenia niebezpieczeństwa. Natomiast w myśl § 5 zd. 2 rzezzonej ustawy po ukończeniu 12. roku życia dziecko nie może być wychowywane wbrew swej woli, w innym wyznaniu niż dotychczasowe. Komentatorzy przyjmują, że norma ta poprzez zapewnienie ciągłości dotychczasowego wychowania religijnego ma zapobiec popadnięciu dziecka w konflikt sumienia i nie narażać go na konieczność rozstrzygania dylematów moralnych, wynikających z różnych światopoglądów⁵⁵. Z mocy § 6 przepisy ustawy stosuje się odpowiednio do wychowania dzieci w światopoglądzie bezwyznaniowym, co oznacza, że jeśli dziecko do 12. roku życia było wychowywane w takim światopoglądzie, wówczas może domagać się jego zachowania, pomimo przyjęcia przez rodziców określonego wyznania⁵⁶. Co istotne, na podstawie § 2 i 3 omawianej ustawy w razie sporu pomiędzy rodzicami albo pomiędzy nimi a opiekunem lub kuratorem sąd rodzinny wysłuchuje dziecko, jeżeli ukończyło 10. rok życia.

⁵⁰ Opieka nad osobą dziecka obejmuje prawo i obowiązek opieki (pielęgnacji), wychowanie, nadzorowanie go i ustalenie jego miejsca pobytu („*Die Personensorge umfasst insbesondere die Pflicht und das Recht, das Kind zu pflegen, zu erziehen, zu beaufsichtigen und seinen Aufenthalt zu bestimmen*”).

⁵¹ *Reichsgesetzblatt* 1896, nr 21, poz. 2321, s. 195–603 ze zm.

⁵² P. Huber, *Vor § 1 RelKErzG*, [w:] *Münchener Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch. Band 10. Familienrecht II. §§ 1589–1921*, red. D. Schwab, München 2020, nb 1.

⁵³ L. Salgo, *Gesetz über die religiöse Kindererziehung*, [w:] *J. von Staudingers Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch mit Einführungsgesetz und Nebengesetzen. Band 4. Familienrecht. §§ 1626–1631. Anhang zu § 1631: RKEG. §§ 1631a–1633*, red. H. Engler, Berlin 2002, s. 469.

⁵⁴ L. Salgo, *Gesetz...*, [w:] *J. von Staudingers...*, s. 470.

⁵⁵ P. Huber, *§ 5 RelKErzG*, [w:] *Münchener...*, nb 4.

⁵⁶ L. Salgo, *Gesetz...*, [w:] *J. von Staudingers...*, s. 471.

Wydaje się, że dotychczasowe polskie propozycje interpretacyjne nie mogą być uznane za prawidłowe. Żaden przepis nie pozwala na przypisanie *de lege lata* pojęciu „stopień dojrzałości” jakiegokolwiek, z góry ustalonej, wartości liczbowej odnoszącej się do wieku dziecka. Co więcej, zgodnie z przepisem art. 95 § 2 k.r.o. dziecko pozostające pod władzą rodzicielską winne jest rodzicom posłuszeństwo, a w sprawach, w których może samodzielnie podejmować decyzje i składać oświadczenia woli, powinno wysłuchać opinii i zaleceń rodziców formułowanych dla jego dobra. To oznacza, że nawet w tych sytuacjach, w których dziecko ma samodzielne uprawnienia, powinno wysłuchać opinii i zaleceń, w pozostałych zaś zobowiązane jest do pełnego posłuszeństwa. Na szczęście niefortunny wydźwięk tego przepisu tonuje nieco jedna z wypowiedzi Sądu Najwyższego, zgodnie z którą władza rodziców nad dzieckiem sprowadza się głównie do obowiązków, a uprawnienia rodziców wobec dziecka są niejako jej wtórnym składnikiem⁵⁷.

Czy jednak głos Józefa Krukowskiego, podkreślającego dominującą rolę rodziców aż do momentu uzyskania pełnoletniości dziecka, nie jest głosem przeważającym w polskiej nauce i w polskim społeczeństwie?⁵⁸ Autor ten pisze: „Konstytucyjnej klauzuli, aby rodzice uwzględniali przekonania dzieci, nie należy jednak interpretować w tym sensie, iż dzieci w sprawach wychowania religijnego i moralnego mają prawo do całkowicie samodzielnego decydowania o sobie. Podjęcia decyzji w tak doniosłej sprawie nie można przerzucać z rodziców na małoletnie dzieci, gdyż ostatecznie rodzice ponoszą odpowiedzialność za dzieci aż do osiągnięcia przez nie pełnoletniości. Należy zatem przyjąć, iż w razie zaistnienia konfliktu między decyzją rodziców a życzeniem dziecka w sprawie uczestniczenia w nauczaniu religii w szkole, rodzice powinni podjąć z dzieckiem dialog w celu wyjaśnienia mu swej decyzji i uwzględnić przy tym stopień jego dojrzałości”⁵⁹.

Zbyt mało precyzyjne jest także stanowisko Katarzyny Perdek, według której „w sprawach tak delikatnych jak dotyczących sumienia, myśli, przeżyć duchowych czy religijnych, rodzice winni ostrożnie stosować narzędzia władzy rodzicielskiej, skłaniając się do respektowania głosu dziecka w tak ważnej dla niego sprawie”⁶⁰.

Marek Bielecki zaproponował jeszcze inną wskazówkę interpretacyjną. Otóż jego zdaniem wyznacznikiem realizacji prawa dziecka do wolności religijnej, które zostało proklamowane w art. 14 Konwencji, jest nadrzędna klauzula dobra dziecka, o której mowa w preambule do tejże Konwencji i jej art. 3⁶¹. Argument taki staje się mało funkcjonalny, zwłaszcza że lektura orzecznictwa przekonuje, iż pojęcie „dobra

⁵⁷ Uchwała SN pełnego składu Izby Cywilnej z 9.06.1976 r., III CZP 46/75, OSNC 1976/9, poz. 184.

⁵⁸ Bogusław Banaszak, powołując się na prace tego właśnie autora, konstatował, że „w przypadku konfliktu między poglądami dziecka i rodziców, w sytuacjach nieobjętych regulacją ustawową pozwalającą na ich rozstrzygnięcie, należy przyznać pierwszeństwo woli rodziców” – B. Banaszak, *Konstytucja...*, s. 301. Podobnie W. Borysiak, [w:] *Konstytucja...*, t. 1, *Komentarz...*, s. 1205.

⁵⁹ J. Krukowski, *Polskie prawo wyznaniowe*, Warszawa 2007, s. 159.

⁶⁰ K. Perdek, *Swoboda...*, [w:] *Dobro...*, s. 222.

⁶¹ M. Bielecki, *Dobro dziecka jako przesłanka korzystania z wolności religijnej*, „*Studia z Prawa Wyznaniowego*” 2004/7, s. 234.

dziecka” jest odrębnym problemem wykładniczym⁶². Interesujący okazuje się tu pogląd W. Stojanowskiej, że obowiązek stosowania zasady ochrony dobra dziecka uzasadnia przekonanie, iż dziecko, w relacji ze swoimi rodzicami, jest stroną uprzywilejowaną pod względem realizacji wzajemnych obowiązków i uprawnień. Autorka komentuje przy tym swoje stanowisko słowami: „przynajmniej z teoretycznego punktu widzenia”⁶³.

Naszym zdaniem równie mało funkcjonalną wskazówką jest zasada proporcjonalności z art. 31 ust. 3 Konstytucji RP, i to nie tylko dlatego, że sama jest ogólną i zbiorczą zasadą (przy tym istnieją spory, czy możliwą do zastosowania przy wykładni prawa), ale przede wszystkim dlatego, że jedno z kryteriów służących do oceny tej proporcjonalności to (szeroko rozumiana) moralność publiczna. Oznacza to, że powracamy tym samym do społecznego odczytania pojęcia „rodziny” i miejsca, jakie w niej zajmuje dziecko.

W ślad za rozważaniami K. Perdek warto – na marginesie – zauważyć, że nauczanie Kościoła rzymskokatolickiego nakazuje rodzicom obowiązek wychowania religijnego dzieci. Jako „główni wychowawcy” są oni odpowiedzialni za rozwój duchowy dziecka oraz jego wychowanie religijne i moralne, poprzez przekazywanie mu treści zawartych w Katechizmie Kościoła katolickiego oraz w nauczaniu Urzędu Nauczycielskiego Kościoła, a także zapewnianie dziecku udziału w praktykach religijnych oraz zobowiązanie do przygotowania go do przyjęcia sakramentów przewidzianych nauką Kościoła⁶⁴. Jak podkreśla Henryk Misztal, „według nauk Soboru Watykańskiego II wolność religijna to atrybut rodziny, pojętej jako komórka społeczna będąca podmiotem prawa. Wolność religijna rodziny oznacza prawo do swobodnego organizowania życia religijnego członkom rodziny pod kierunkiem rodziców, decydowanie przez rodziców o rodzaju religijnego nauczania dzieci, prawo swobodnego wyboru szkoły i innych środków wychowania, wolność od zmuszania dzieci do nauki treści niezgodnych z przekonaniami religijnymi ich rodziców, wolność od narzucania jedyne systemu wychowania”⁶⁵. Zgodnie z kan. 793 § 1 Kodeksu prawa kanonicznego rodzice oraz ci, którzy ich zastępują, mają obowiązek i zarazem prawo do wychowania potomstwa; rodzice katolicy mają ponadto obowiązek i prawo dobierania takich środków i instytucji, za pomocą których, uwzględniając miejscowe warunki, mogliby lepiej zadbać o katolickie wychowanie swoich dzieci. Nie można także tracić z pola widzenia kan. 98 § 2 tegoż Kodeksu, zgodnie z którym: „W wykonywaniu swoich uprawnień osoba małoletnia podlega władzy rodziców lub opiekunów, z wyjątkiem tych spraw, w których małoletni na podstawie prawa Bożego albo kanonicznego są wyjęci spod ich władzy (...)”. Dodajmy przy tym, że

⁶² Por. E. Kabza, K. Krupa-Lipińska [red.], *Dobro dziecka w ujęciu interdyscyplinarnym*, Toruń 2016; M. Arczewska, *Dobro dziecka w perspektywie sędziów rodzinnych i służb społecznych – kontekst wsparcia rodziny naturalnej w odzyskiwaniu opieki nad dzieckiem*, „Kultura i Wychowanie” 2019/15, https://doi.org/10.25312/2083-2923.15/2019_01ma (dostęp: 23.05.2022 r.).

⁶³ W. Stojanowska, *Prawa i obowiązki (małżonków, rodziców i dzieci) w rodzinie*, [w:] *Zagadnienia praw rodziny. XII Dni Praw Człowieka w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim 1994*, red. J. Rebeta, Lublin 1997, s. 48.

⁶⁴ K. Perdek, *Swoboda...*, [w:] *Dobro...*, s. 222–223.

⁶⁵ H. Misztal, *Prawo...*, s. 67.

– w świetle kan. 97 § 2 – małoletni przed ukończeniem 7. roku życia nazywany jest dzieckiem i uważany za niezdolnego do kierowania swoim postępowaniem; domniemywa się, że potrafi on używać rozumu po skończonym 7. roku życia. Równocześnie nie sposób nie odnotować, że w podręczniku przygotowanym przez hiszpańskich autorów – Daniela Cenalmora oraz Jorge Mirasa – przywołany kan. 793 § 1 Kodeksu prawa kanonicznego został skomentowany następującymi słowami: „Ten obowiązek – prawo rodziców do wychowania swoich dzieci ma z samej swej istoty ograniczenia; z jednej strony, prawo dzieci do tego, by owa edukacja szanowała ich godność i była autentyczna; a z drugiej strony, rosnąca rola dzieci, w miarę gdy dorastają, w ich własnym procesie edukacyjnym”⁶⁶. Podejście takie jest dość znamienne w świetle stanowisk polskich autorów komentujących wspomnianą regulację⁶⁷.

Jak konstatuje Patrycja Błasiak-Czeraniakowska, analogicznych przepisów – uzależniających religijne wychowanie dzieci i młodzieży od wyboru dokonanego przez rodziców lub prawnych opiekunów – nie ma np. w ustawie z 4.07.1991 r. o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego⁶⁸, w ustawie z 13.05.1994 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej⁶⁹ czy w ustawie z 13.05.1994 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w Rzeczypospolitej Polskiej⁷⁰. I jedynie w odniesieniu do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego zamieszczono przepis stanowiący, że osoby niepełnoletnie mogą korzystać ze zwolnień od nauki w święta prawosławne tylko na wniosek swych rodziców lub opiekunów prawnych (art. 14 ust. 3 ustawy o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego)⁷¹.

Mając na uwadze powyższe spostrzeżenia, uznać trzeba, że nie istnieje prosty mechanizm ustalania granic wolności religijnej dziecka. Dzieje się tak m.in. z powodu użycia przez ustrojodawcę i ustawodawcę klauzul generalnych. Oczywiście ich istotą jest niedookreśloność, a racjonalny ustawodawca posługuje się nimi świadomie w tekstach prawnych, dając możliwość wyrażania lub uwzględniania sądów wartościujących. Nie jest więc zaskoczeniem, że żadna z metod interpretacyjnych nie może dać „pewnego wyniku”, gdyż zabieg taki zanegowałby sens decyzji prawodawcy. Zastanawia jednak sam fakt posłużenia się klauzulą dobra dziecka, co ostatecznie osłabia gwarancję poszanowania praw religijnych najmłodszych osób. Wydaje się, że polski system prawny jest w poruszonym aspekcie niekonsekwentny, gdyż przyznając dziecku od 13. roku życia ograniczoną zdolność do czynności prawnych (art. 15 k.c.), nie odnosi się w sposób szczególny do kwestii ochrony podstawowego prawa dziecka do wolności myśli, sumienia i wyznania. Ponadto możliwość podejmowania określonych decyzji przez małoletniego w różnym wieku jest przewidziana przez

⁶⁶ D. Cenalmor, J. Miras, *Prawo kanoniczne*, Warszawa 2022, s. 314.

⁶⁷ Por. także: M. Pereta, *Prawo dziecka do wychowania w prawodawstwie Kościoła łacińskiego z elementami prawa polskiego*, „Kościół i Prawo” 2019/2, s. 31–48, <https://doi.org/10.18290/kip.2019.8.2-2> (dostęp: 23.05.2022 r.).

⁶⁸ Tekst jedn.: Dz.U. z 2023 r. poz. 544.

⁶⁹ Tekst jedn.: Dz.U. z 2023 r. poz. 509.

⁷⁰ Tekst jedn.: Dz.U. z 2015 r. poz. 483.

⁷¹ P. Błasiak-Czeraniakowska, *Wolność religijna dziecka a władza rodzicielska*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2020/19(1), s. 218, <https://doi.org/10.15290/mhi.2020.19.01.09> (dostęp: 23.05.2022 r.).

ustawodawcę w wielu aktach prawnych (m.in. w Kodeksie pracy⁷², ustawie o zawodach lekarza i lekarza dentystry⁷³, Prawie o stowarzyszeniach⁷⁴).

De lege ferenda postuluje się ustanowienie granicy wiekowej, po której przekroczeniu dziecko nabywa prawo do samostanowienia o życiu religijnym⁷⁵. Oczywiście mamy świadomość, że ruchy religijne (sekty) przybierają czasem postać destrukcyjną (w skrajnych sytuacjach prowadząc do śmierci wyznawców). W takich okolicznościach, podobnie jak we wszystkich sytuacjach zagrażających zdrowiu czy życiu dziecka, rodzic ma i miałby pełne prawo ingerencji w wybory małoletniego.

De lege lata, jeżeli konflikt interesów dziecka i rodziców okazuje się poważny, rozstrzygnięcia sprawy należy szukać przed sądem, podobnie jak wtedy, gdy pomiędzy rodzicami istnieją różnice zdań w sprawach wychowania religijnego. Wówczas porozumienie jawi się jako najlepsze rozwiązanie, jednak w razie jego nieosiągnięcia nie można wykluczyć również ingerencji sądu⁷⁶, co jest tylko połowicznym rozwiązaniem, gdyż opisany dylemat przeniesiony zostaje na barki sędziego. Rozpoznając jednak konkretną sprawę, ma on już możliwość (i obowiązek) dokonania oceny stopnia dojrzałości dziecka, co jednak również będzie oparte na kryteriach ocennych (np. art. 216¹ § 2 lub art. 576 § 2 Kodeksu postępowania cywilnego⁷⁷). Judykatura zgodnie zaś przyznaje, że w przypadku gdy dojdzie do rozbieżności między dobrem dziecka a interesem rodziców i nie uda się osiągnąć porozumienia, pierwszeństwo ma interes dziecka⁷⁸.

4. Ograniczenia praw nieletniego oraz jego rodziców wynikające z orzeczenia środka izolacyjnego i istoty jego wykonania

W przypadku nieletniego przebywającego w ośrodku izolacyjnym kwestia wolności religijnej nabiera jeszcze istotniejszego znaczenia. Pobyt w młodzieżowym ośrodku wychowawczym czy w zakładzie poprawczym nie jest łatwy dla nieletniego, który

⁷² Ustawa z 26.06.1974 r. – Kodeks pracy (tekst jedn.: Dz.U. z 2023 r. poz. 1465).

⁷³ Ustawa z 5.12.1996 r. o zawodach lekarza i lekarza dentystry (tekst jedn.: Dz.U. z 2023 r. poz. 1516 ze zm.).

⁷⁴ Ustawa z 7.04.1989 r. – Prawo o stowarzyszeniach (tekst jedn.: Dz.U. z 2020 r. poz. 2261).

⁷⁵ Konstytucyjny obowiązek z art. 48 ust. 1 nie nakłada na ustawodawcę zwykłego zobowiązania do wprowadzenia regulacji prawnych, które woli dziecka nadałyby charakter wiążący – W. Borysiak, [w:] *Konstytucja...*, t. 1, *Komentarz...*, s. 1206. W naszej ocenie, w odniesieniu do wolności religijnej, w przypadku izolacji postkryminalnej zabieg ten jest jednak wysoce pożądanym.

⁷⁶ M. Bielecki, *Wychowanie dziecka zgodnie z przekonaniem rodziców oraz jego wolność religijna w kontekście orzeczenia Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z 3 listopada 2009*, [w:] *Szkola. Edukacja i wychowanie*, red. A. Balicki, T. Guz, W. Lis, Lublin 2010, s. 44; M. Bielecki, *Godność dziecka jako przesłanka korzystania z wolności religijnej*, [w:] *Dziecko. Studium interdyscyplinarne*, red. E. Sowińska, E. Szczurko, T. Guz, P. Marzec, Lublin 2008, s. 253.

⁷⁷ Ustawa z 17.11.1964 r. – Kodeks postępowania cywilnego (tekst jedn.: Dz.U. z 2023 r. poz. 1550 ze zm.) – art. 216¹ § 2: „Sąd stosownie do okoliczności, rozwoju umysłowego, stanu zdrowia i stopnia dojrzałości dziecka uwzględni jego zdanie i rozsądne życzenia”; art. 576 § 2: „Sąd w sprawach dotyczących osoby lub majątku dziecka wysłucha je, jeżeli jego rozwój umysłowy, stan zdrowia i stopień dojrzałości na to pozwala, uwzględniając w miarę możliwości jego rozsądne życzenia. Wysłuchanie odbywa się poza salą posiedzeń sądowych”.

⁷⁸ Postanowienie SN z 5.01.1999 r., III CKN 979/98, LEX nr 1215106.

wciąż jest dzieckiem. Nieletni w jednostkach postkryminalnej izolacji bardzo często nie otrzymują adekwatnego wsparcia, zwłaszcza emocjonalnego, ze strony rodziców lub innych życzliwych osób. Część z nich odczuwa samotność, część jest zagubiona; wszyscy wymagają większego wsparcia i pociechy. Co ważne, dla nieletniego przebywającego stale w jednostce izolacyjnej istotne stają się inne aspekty wolności religijnej, a nie tylko i wyłącznie nauczanie religii. Możliwość (nie)uczestniczenia w kulcie religijnym, (nie)demonstrowania wiary, (nie)przestrzegania określonych reguł religijnych nabiera tu zupełnie innego wydźwięku. W tej sytuacji pytanie o podmiot podejmujący decyzję w obszarze wolności religijnej nieletniego jawi się jako szczególnie ważne.

Charakter prawny umieszczenia nieletniego w ośrodku poprawczym od zawsze budził spory doktrynalne. Szczególną uwagę skupiano na aspekcie penalnym tego środka. Przeglądu stanowisk odnoszących się do tego zagadnienia dokonała m.in. Barbara Stańdo-Kawecka⁷⁹. Z punktu widzenia tematu niniejszego opracowania ważniejsza jest jednak kwestia uprawnień rodziców względem ich dziecka w przypadku orzeczenia środka wychowawczego lub poprawczego.

Nie ma wątpliwości, że wskazany rodzaj orzeczenia nie powoduje utraty przez rodziców ich praw rodzicielskich. Równocześnie jednak wykonywanie środka izolacyjnego faktycznie pozbawia rodziców możliwości podejmowania decyzji w wielu ważnych sprawach nieletniego, ograniczając ich rolę do podmiotu, który należy zawiadamiać o wszystkich istotnych kwestiach dotyczących nieletniego⁸⁰ (co jest rzeczą zrozumiałą, skoro rodzina okazała się niewydolna wychowawczo). Rodzi się jednak pytanie: czy te ograniczenia dotyczą też prawa do wychowania religijnego?

W polskim porządku prawnym kwestie te zostały dość precyzyjnie uregulowane. Zgodnie bowiem z art. 4 wspomnianej już ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania prawo uczestniczenia w czynnościach i obrzędach religijnych oraz wypełniania obowiązków religijnych i obchodzenia świąt religijnych oraz prawo do posiadania i korzystania z przedmiotów potrzebnych do uprawiania kultu i praktyk religijnych przysługują również m.in. osobom przebywającym w zakładach karnych, poprawczych i wychowawczych oraz aresztach śledczych, okręgowych ośrodkach wychowawczych, młodzieżowych ośrodkach wychowawczych i schroniskach dla nieletnich.

Zgodnie z art. 107 ust. 1 pkt 4 u.w.r.n. nieletni umieszczeni w młodzieżowym ośrodku wychowawczym, okręgowym ośrodku wychowawczym, zakładzie poprawczym lub schronisku dla nieletnich ma prawo do korzystania z wolności religijnej.

Do poprzednio obowiązującej ustawy⁸¹ projektodawca 15.09.2000 r. dodał⁸² art. 66a i wskazywał w uzasadnieniu, że norma taka „jest wyrazem realizacji konstytucyjnych

⁷⁹ B. Stańdo-Kawecka, *Prawo karne nieletnich. Od opieki do odpowiedzialności*, Warszawa 2007, s. 315–319.

⁸⁰ Por. rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z 31.08.2022 r. w sprawie funkcjonowania okręgowych ośrodków wychowawczych, zakładów poprawczych i schronisk dla nieletnich (Dz.U. z 2022 r. poz. 1897).

⁸¹ Ustawa z 26.10.1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich (tekst jedn.: Dz.U. z 2018 r. poz. 969 ze zm.), uchylona z dniem 1.09.2022 r.

⁸² Ustawa z 15.09.2000 r. o zmianie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich (Dz.U. z 2000 r. Nr 91, poz. 1010).

i konkordatowych gwarancji przysługujących nieletniemu. Jest ona także zgodna z międzynarodowymi standardami prawnymi, w szczególności z art. 14 Konwencji Zgromadzenia Ogólnego ONZ z dnia 20 listopada 1989 r. o prawach dziecka⁸³.

Obecnie obowiązująca ustawa, tj. u.w.r.n., wskazuje w art. 113, że „korzystanie przez nieletniego z wolności religijnej nie może naruszać wolności i praw innych osób ani zakłócać ustalonego w młodzieżowym ośrodku wychowawczym, okręgowym ośrodku wychowawczym, zakładzie leczniczym, zakładzie poprawczym lub schronisku dla nieletnich porządku wewnętrznego”. Uprawnienia w zakresie prawa do wolności religijnej zostały skonkretyzowane w art. 114 u.w.r.n., zgodnie z którym:

„1. Nieletni umieszczony w młodzieżowym ośrodku wychowawczym, okręgowym ośrodku wychowawczym, zakładzie poprawczym lub schronisku dla nieletnich ma prawo do wykonywania praktyk religijnych i korzystania z posług religijnych, w tym do bezpośredniego uczestniczenia w nabożeństwach w nich odprawianych w dni świąteczne, słuchania nabożeństw transmitowanych przez środki masowego przekazu, a także do posiadania służących do wykonywania praktyk religijnych ksiązek, pism i przedmiotów.

2. Nieletni ma prawo do uczestniczenia w prowadzonym w ośrodku, zakładzie lub schronisku nauczaniu religii, działalności charytatywnej lub społecznej kościoła lub innego związku wyznaniowego, a także do spotkań indywidualnych z duchownym kościoła lub innego związku wyznaniowego, do którego należy. Duchowni ci mogą odwiedzać nieletnich w pomieszczeniach, w których przebywają.

3. Wykonywanie praktyk religijnych i korzystanie z posług religijnych w ośrodku, zakładzie lub schronisku odbywa się zgodnie z wolą rodziców nieletniego albo co najmniej tego z rodziców, pod którego stałą pieczęcią nieletni faktycznie pozostaje, albo opiekuna nieletniego, albo zgodnie z wolą nieletniego, jeżeli jest pełnoletni, wyrażoną w formie pisemnego oświadczenia.

4. Miejsce, sposób i czas uczestniczenia nieletnich w wykonywaniu praktyk religijnych i korzystania z posług religijnych dyrektor okręgowego ośrodka wychowawczego, zakładu poprawczego lub schroniska dla nieletnich ustala w porozumieniu z duchownym kościoła lub innego związku wyznaniowego, do którego nieletni należy.

5. Organizację nauki religii w szkołach w ośrodku, zakładzie lub schronisku określają przepisy ustawy z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty⁸⁴.

Widoczne jest tym samym, że ustawa o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich zezwala na respektowanie przekonań religijnych jedynie dla tych nieletnich, którzy są pełnoletni⁸⁵, zaś o wykonywaniu praktyk religijnych i korzystaniu z posług religijnych przez młodszych osadzonych decydują ich rodzice. Oznacza to **regres względem poprzednio obowiązującej** ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich, która w art. 66a przewidywała prawo do wykonywania praktyk religijnych i korzystania

⁸³ Uzasadnienie projektu ustawy o zmianie ustawy o postępowaniu nieletnich, druk sejmowy nr 1214, Sejm III kadencji, [http://orka.sejm.gov.pl/RejestrD.nsf/wgdruk/1214/\\$file/1214.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/RejestrD.nsf/wgdruk/1214/$file/1214.pdf) (dostęp: 23.05.2022 r.).

⁸⁴ Tekst jedn.: Dz.U. z 2022 r. poz. 2230 ze zm.

⁸⁵ Zob. przypis 3.

z posług religijnych oraz bezpośredniego uczestniczenia w nabożeństwach odprawianych w zakładach poprawczych i schroniskach dla nieletnich w dni świąteczne, słuchania nabożeństw transmitowanych przez środki masowego przekazu, a także posiadania służących do wykonywania praktyk religijnych ksiązek, pism i przedmiotów. Natomiast wydane na mocy tego przepisu rozporządzenie z 14.09.2001 r. w sprawie szczegółowych zasad uczestniczenia w lekcjach religii i praktykach religijnych, korzystania z posług religijnych i organizacji pracy duszpasterskiej w zakładach poprawczych i schroniskach dla nieletnich⁸⁶ stanowiło w § 2 ust. 1, że uczestniczenie nieletnich w lekcjach religii i praktykach religijnych, korzystanie z posług religijnych i organizacja pracy duszpasterskiej w zakładzie **odbywa się zgodnie z wolą rodziców (opiekunów) lub z uwzględnieniem woli nieletniego**, wyrażonej w najprostszej formie oświadczenia, w ramach organizacji pracy w zakładzie, przy zapewnieniu zasad bezpieczeństwa zakładu i przestrzegania praw nieletnich⁸⁷. Przepisy w takim kształcie funkcjonowały w zakładach poprawczych, np. w regulaminie Zakładu Poprawczego w Szubinie, który w § 14 ust. 1 pkt v stanowił, że wychowanek ma prawo „zgodnie ze swoją wolą lub rodziców (opiekunów) do wykonywania praktyk religijnych i korzystania z posług religijnych oraz bezpośredniego uczestniczenia w nabożeństwach odprawianych w zakładzie w dni świąteczne, słuchania nabożeństw transmitowanych przez środki masowego przekazu, a także do posiadania ksiązek, pism, przedmiotów służących do wykonywania praktyk religijnych”⁸⁸. Obecnie brak będzie podstawy normatywnej do uwzględniania woli niepełnoletnich osadzonych w zakresie realizowania przez nich wolności religijnej.

Warto przy tym dodać znamiennej regulację dotyczącą możliwości korzystania z praktyk religijnych określonej denominacji. Przykładowo przepis regulaminu jednego z zakładów poprawczych w § 10 ust. 1 stanowił: „W Zakładzie Poprawczym i Schronisku dla Nieletnich w Raciborzu zapewnia się wychowankom możliwość uczestnictwa w praktykach religijnych i korzystania z posług religijnych w obrządku rzymskokatolickim. W przypadku przynależności wychowanka (nieletniego) do innej grupy wyznaniowej lub kościoła innego obrządku dyrektor placówki rozpoznaje możliwość zapewnienia wychowankowi (nieletniemu) uczestniczenia w praktykach religijnych lub korzystania z posług religijnych”⁸⁹.

Równocześnie przywołane regulaminy nie wskazywały sposobu i formy odbioru stanowiska rodziców i nieletniego odnośnie do woli uczestniczenia w praktykach religijnych określonego wyznania⁹⁰.

⁸⁶ Dz.U. z 2001 r. Nr 106, poz. 1157.

⁸⁷ Dodać przy tym należy, że zastosowana w powyższych aktach prawnych alternatywa czyniła z woli nieletniego jedynie fakultatywne dopełnienie przy kształtowaniu zakresu prawa wolności religijnej i jej uzewnętrzniania. Aktualizowały się więc i w tym przypadku wszystkie podniesione wcześniej wątpliwości.

⁸⁸ <https://szubin.zp.gov.pl/wp-content/uploads/2021/04/Regulamin-Zakladu.pdf> (dostęp: 3.06.2022 r.).

⁸⁹ Regulamin Zakładu Poprawczego i Schroniska dla nieletnich w Raciborzu z 2011 r., https://raciborz.zpisdn.gov.pl/bip/podmiot/regulamin_organizacyjny.html (dostęp: 3.06.2022 r.).

⁹⁰ Szczegółowe przepisy dotyczące przyjęcia wychowanka w Raciborzu uregulowane były w dokumencie „Procedura przyjęcia wychowanka do zakładu poprawczego”, będącym załącznikiem do regulaminu. Dokument ten nie jest jednak dostępny.

Warto zatem podjąć jeszcze próbę ustalenia, czy taki stan prawny w rzeczywistości ogranicza prawa nieletniego pozbawionego wolności. Z raportu Biura Rzecznika Praw Obywatelskich (za lata 2008–2015)⁹¹ wynika, że generalnie prawo do wolności sumienia i wyznania w zakładach poprawczych i schroniskach dla nieletnich było przestrzegane. Jednak przedstawiciele Krajowego Mechanizmu Prewencji stwierdzili kilka przypadków jego naruszenia. Przykładem ograniczenia omawianego prawa były sytuacje uniemożliwiania nieletnim uczestniczenia w nabożeństwach religijnych – najczęściej dotyczyło to wychowanków schronisk dla nieletnich bądź wychowanków przebywających w izbie przejściowej. Kolejny obszar problemowy stanowiło zobowiązywanie nieletnich do uczestniczenia we mszy świętej. Takie naruszenie stwierdzono np. w Zakładzie Poprawczym w Kcynii (województwo kujawsko-pomorskie), w którym wychowankowie podpisywali oświadczenie, że zobowiązują się do uczestniczenia we mszy świętej oraz lekcjach religii, i w związku z tym wymagano od nich realizacji powyższego zobowiązania. Z kolei w Zakładzie Poprawczym i Schronisku dla Nieletnich w Raciborzu (województwo śląskie) obowiązek uczestnictwa we mszy świętej wynikał z przyjęcia, że jest to jedno z oddziaływań wychowawczych. Natomiast według ustaleń Najwyższej Izby Kontroli wychowankom – w badanych placówkach – stworzono właściwe warunki wykonywania praktyk oraz korzystania z posług religijnych. Z posług, praktyk, spotkań z duchownymi i uczestnictwa w różnych uroczystościach religijnych korzystało w poszczególnych placówkach 85–95% wychowanków⁹².

5. Konkluzje i postulaty *de lege ferenda*

Podsumowując wszystkie dotychczasowe rozważania, chcielibyśmy zgłosić postulaty, których realizacja – o czym jesteśmy przekonani – pozwoli urzeczywistnić prawa religijne każdego dziecka (w tym również przebywającego w ośrodku izolacji postkryminalnej), w zgodzie ze standardami wytyczonymi przez Konwencję o prawach dziecka.

Należy zatem ponownie wyeksponować, że:

1. Konstytucja RP oraz ustawy (ustawa o gwarancjach wolności sumienia i wyznania, Kodeks rodzinny i opiekuńczy, a także ustawa o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich) uznają prawo dziecka do wolności religijnej, także w ośrodkach izolacji stosowanych wobec nieletnich;
2. realizacja prawa do wolności sumienia i wyznania dziecka nie jest niezależna od jego rodziców;

⁹¹ Raport Rzecznika Praw Obywatelskich z wizytacji w zakładach poprawczych i schroniskach dla nieletnich przeprowadzonych przez Krajowy Mechanizm Prewencji w latach 2008–2015, Warszawa 2016, <https://bip.brpo.gov.pl/sites/default/files/Raport%20zaklady%20poprawcze%20i%20nieletni.pdf> (dostęp: 23.05.2022 r.)

⁹² Informacja o wynikach kontroli. Warunki sprawowania nadzoru oraz oddziaływania wychowawczego, resocjalizacyjnego i terapeutycznego wobec nieletnich w zakładach poprawczych, Białystok 2002, s. 25–26. W kontroli uczestniczyły delegatury Najwyższej Izby Kontroli w Białymstoku, Bydgoszczy, Katowicach, Kielcach, Lublinie, Łodzi, Olsztynie, Poznaniu, Rzeszowie, Warszawie i Wrocławiu, które skontrolowały ogółem 16 jednostek, tj. 47% ogólnej liczby 34 istniejących w Polsce placówek resocjalizacyjnych dla nieletnich.

3. przywoływanie klauzuli stopnia dojrzałości dziecka lub (pośrednio) dobra dziecka nie stanowi wystarczającej gwarancji pełnego poszanowania jego praw w obszarze wolności religijnej;
 4. czyn karalny popełniony przez nieletniego nie pozbawia rodziców konstytucyjnych uprawnień wychowawczych w zakresie wychowania religijnego – nie przejmują ich państwo, a o ich zakresie zasadniczo (poza sytuacjami skrajnymi) nie decyduje dyrektor ośrodka izolacji postkryminalnej; wolność religijna nieletniego jest jednak w całkowitej dyspozycji jego rodziców.
Mając to na uwadze, zgłaszamy następujące postulaty *de lege ferenda*:
1. **wycofanie deklaracji interpretacyjnej** do Konwencji o prawach dziecka, złożonej przez Rzeczpospolitą Polską przy jej ratyfikacji;
 2. ustanowienie wieku minimalnego, od którego wola dziecka odnosząca się do praktyk związanych z uzewnętrznianiem wolności religijnej będzie prawnie wiążąca (zarówno w relacjach rodzinnych, jak i instytucjonalnych);
 3. rozważenie propozycji, że **ukończenie 13. roku życia** jest cezurą czasową nakazującą respektowanie woli dziecka w zakresie wolności religijnej, z możliwością interwencji rodziców lub władz jednostek izolacji postkryminalnej (na ogólnych, dotychczasowych zasadach) w przypadku destrukcyjnych ruchów religijnych lub pseudoreligijnych, oraz uznanie przy tym, że:
 - postulat ten uwzględnia granice uprawnień i obowiązków dziecka, które wynikają z Kodeksu cywilnego oraz innych ustaw (w tym m.in. z ustawy o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich, Kodeksu karnego, Prawa o stowarzyszeniach, ustawy o zmianie imienia i nazwiska⁹³);
 - wiek ten jest też skorelowany z wiedzą psychologiczną o moralnym kształtowaniu dziecka⁹⁴;
 4. w ostateczności rozważenie przyjęcia, że ukończenie 15 lat jest wyższą cezurą, chociażby ze względu na to, iż w świetle przepisów Kodeksu karnego dotyczącego przestępstw seksualnych małoletni w tym wieku zostaje uznany za zdolnego do wyrażenia świadomej i dobrowolnej zgody na podjęcie aktywności seksualnej, oraz to, iż już rok później małoletni nabiera szeregu dodatkowych uprawnień przewidzianych w innych aktach prawnych;
 5. precyzyjne uregulowanie trybu decyzyjnego w przypadku konfliktu między wolą rodzica i dziecka, a także trybu kontroli przestrzegania prawa do wolności religijnej;
 6. rezygnacja z przyjętego w ustawie o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich nakazu realizowania wolności religijnej nieletnich zgodnie z wolą rodziców aż do ukończenia pełnoletniości, bez wzięcia pod uwagę ich zdania w tym zakresie;
 7. uwzględnienie powyższych zmian w przepisach dotyczących nieletnich, zarówno w ustawie o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich, jak i regulaminach określających prawa wychowanków w zakładach poprawczych, schroniskach i młodzieżowych ośrodkach wychowawczych.

⁹³ Ustawa z 17.10.2008 r. o zmianie imienia i nazwiska (tekst jedn.: Dz.U. z 2021 r. poz. 1988).

⁹⁴ W świetle prac Jeana Pageta i Elizabeth Bergner Hurlock M. Bielecki wskazuje, że nie ma w tym zakresie zgody w nauce psychologii – M. Bielecki, *Ograniczenia...*, [w:] *Idea...*, s. 439–440.

Bibliografia

1. Arczewska M., *Dobro dziecka w perspektywie sędziów rodzinnych i służb społecznych – kontekst wsparcia rodziny naturalnej w odzyskiwaniu opieki nad dzieckiem*, Kultura i Wychowanie 2019, nr 15, https://doi.org/10.25312/2083-2923.15/2019_01ma.
2. Arkuszewska A., *Instytucja wysłuchania dziecka w świetle Konstytucji RP (wybrane zagadnienia)*, Przegląd Prawa Konstytucyjnego 2021, nr 2, <https://doi.org/10.15804/ppk.2021.02.17>.
3. Babiuch H., *Konstytucyjne prawa rodziców w zakresie wychowania dziecka*, [w:] *Realizacja i ochrona konstytucyjnych wolności i praw jednostki w polskim porządku prawnym*, red. M. Jabłoński, Wrocław 2014.
4. Banaszak B., *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2012.
5. Bielecki M., *Dobro dziecka jako przesłanka korzystania z wolności religijnej*, Studia z Prawa Wyznaniowego 2004, t. 7.
6. Bielecki M., *Godność dziecka jako przesłanka korzystania z wolności religijnej*, [w:] *Dziecko. Studium interdyscyplinarne*, red. E. Sowińska, E. Szczurko, T. Guz, P. Marzec, Lublin 2008.
7. Bielecki M., *Ograniczenia wolności religijnej dziecka*, [w:] *Idea wolności w ukuciu historycznym i prawnym*, red. E. Kozerska, P. Sadowski, A. Szymański, Toruń 2010.
8. Bielecki M., *Wychowanie dziecka zgodnie z przekonaniem rodziców oraz jego wolność religijna w kontekście orzeczenia Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z 3 listopada 2009*, [w:] *Szkola. Edukacja i wychowanie*, red. A. Balicki, T. Guz, W. Lis, Lublin 2010.
9. Błasiak-Czerniakowska P., *Wolność religijna dziecka a władza rodzicielska*, *Miscellanea Historico-Iuridica* 2020, t. 19, z. 1, <https://doi.org/10.15290/mhi.2020.19.01.09>.
10. Borysiak W., [w:] *Konstytucja RP, t. 1, Komentarz. Art. 1–86*, red. M. Safjan, L. Bosek, Warszawa 2016.
11. Cenalmor D., Miras J., *Prawo kanoniczne*, Warszawa 2022.
12. Ciepła H., [w:] *Kodeks rodzinny i opiekuńczy z komentarzem*, red. K. Piasecki, Warszawa 2001.
13. Florczak-Wątor M., [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, red. P. Tułaja, Warszawa 2019.
14. Garlicki L., Derlatka M., [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. 2, Art. 30–86, red. L. Garlicki, M. Zubik, Warszawa 2016.
15. Grzejdzia A., *Prawo do wychowania w rodzinie*, [w:] *Prawa i wolności obywatelskie w Konstytucji RP*, red. B. Banaszak, A. Preisner, Warszawa 2002.
16. Grzeškowiak A., *Religia w szkole a prawa człowieka*, [w:] *Nauczanie religii w szkole w państwie demokratycznym*, red. J. Krukowski, Lublin 1991.
17. Huber P., *Vor § 1 RelKERzG; § 5 RelKERzG*, [w:] *Münchener Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch. Band 10. Familienrecht II. §§ 1589–1921*, red. D. Schwab, München 2020.
18. Ignaczewski J., [w:] *Władza rodzicielska i kontakty z dzieckiem*, red. J. Ignaczewski, Warszawa 2015.

19. Ignatowicz J., [w:] *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, red. K. Pietrzykowski, Warszawa 2003.
20. *Informacja o wynikach kontroli. Warunki sprawowania nadzoru oraz oddziaływania wychowawczego, resocjalizacyjnego i terapeutycznego wobec nieletnich w zakładach poprawczych*, Białystok 2002.
21. Jabłońska P., *Wolność sumienia i wyznania osoby małoletniej w Polsce w latach 1918–2015*, rozprawa doktorska, Uniwersytet Jagielloński, Kraków 2018.
22. Jakuszewicz A., *Prawo rodziców do wychowania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniem i wolność sumienia i religii dzieci w Konstytucji RP oraz w Konwencji o prawach dziecka*, *Studia z Zakresu Prawa, Administracji i Zarządzania Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy* 2013, t. 3.
23. Kabza E., Krupa-Lipińska K. [red.], *Dobro dziecka w ujęciu interdyscyplinarnym*, Toruń 2016.
24. Krukowski J., *Ochrona wolności myśli, sumienia i religii dziecka*, *Roczniki Nauk Prawnych* 2003, t. 13, z. 2.
25. Krukowski J., *Polskie prawo wyznaniowe*, Warszawa 2007.
26. Lach I., *Dziecko jako podmiot wolności sumienia i wyznania*, Warszawa 2016.
27. Łapiński A., *Ograniczenia władzy rodzicielskiej w polskim prawie rodzinnym*, Warszawa 1975.
28. Łopatka A., *Konwencja Praw Dziecka w Polsce*, [w:] *Prawa dziecka. Deklaracje i rzeczywistość*, red. J. Bińczycka, Kraków 1999.
29. Łopatka A., *Prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania*, Warszawa 1995.
30. Łyko Z., *Wolność sumienia i wyznania w relacji: człowiek – kościół – państwo*, [w:] *Podstawowe prawa jednostki i ich sądowa ochrona*, red. L. Wiśniewski, Warszawa 1997.
31. Misztal H., *Prawo rodziców do wychowania dzieci według własnych przekonań*, Teka Komisji Prawniczej PAN Oddział w Lublinie 2009, t. 2, <https://doi.org/10.32084/tkp.6620>.
32. Morawska E.H., *Ochrona praw dziecka w świetle art. 72 Konstytucji RP. Uwagi na tle orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego*, *Kwartalnik Prawa Publicznego* 2007, nr 4.
33. Ożóg M., *Prawo rodziców do wychowania dziecka zgodnie z własnymi przekonaniem w świetle Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, *Studia Prawa Wyznaniowego* 2015, t. 18, <https://doi.org/10.31743/spw.5092>.
34. Perdek K., *Swoboda sumienia i wyznania dziecka*, [w:] *Dobro pojemne jak krzywdą. Prawna ochrona dziecka. Deklaracje a rzeczywistość*, red. J. Mazurkiewicz, P. Mysiak, Wrocław 2017.
35. Pereta M., *Prawo dziecka do wychowania w prawodawstwie Kościoła łacińskiego z elementami prawa polskiego*, *Kościół i Prawo* 2019, nr 2, <https://doi.org/10.18290/kip.2019.8.2-2>.
36. Pietrzak M., *Konstytucyjne podstawy prawa wyznaniowego*, [w:] *Konstytucyjne podstawy systemu prawa*, red. M. Wyrzykowski, Warszawa 2001.
37. Pietrzak M., *Państwo prawne, państwo świeckie*, Warszawa 2012.

38. Pietrzak M., *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2010.
39. Pyclik K., *Wolność sumienia i wyznania w Rzeczypospolitej Polskiej (założenia filozoficzno-prawne)*, [w:] *Prawa i wolności obywatelskie w Konstytucji RP*, red. B. Banaszak, A. Preisner, Warszawa 2002.
40. *Raport Rzecznika Praw Obywatelskich z wizytacji w zakładach poprawczych i schroniskach dla nieletnich przeprowadzonych przez Krajowy Mechanizm Prewencji w latach 2008–2015*, Warszawa 2016, <https://bip.brpo.gov.pl/sites/default/files/Raport%20zaklady%20poprawcze%20i%20nieletni.pdf>.
41. Salgo L., *Gesetz über die religiöse Kindererziehung*, [w:] *J. von Staudingers Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch mit Einführungsgesetz und Nebengesetzen. Band 4. Familienrecht. §§ 1626-1631. Anhang zu § 1631: RKEG. §§ 1631a-1633*, red. H. Engler, Berlin 2002.
42. Sarnecki P., [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. 2, Art. 30–86, red. L. Garlicki, M. Zubik, Warszawa 2016.
43. Schulz A.N., *O Konwencji o prawach dziecka i jej wpływie na prawo polskie*, [w:] *Prawa dziecka. Konteksty prawne i pedagogiczne*, red. M. Andrzejewski, Poznań 2012.
44. Schwierskott-Matheson E., *Wolność sumienia i wyznania w wybranych państwach demokratycznych na przykładzie regulacji Konstytucji Stanów Zjednoczonych Ameryki, Ustawy Zasadniczej Republiki Federalnej Niemiec i Europejskiej Konwencji Praw Człowieka, orzecznictwa sądów tych krajów oraz Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, Regensburg 2012.
45. Sikora P., „Zostaję w Kościele”. Kim są młodzi katolicy, *Tygodnik Powszechny* z 30.05.2022 r., <https://www.tygodnikpowszechny.pl/zostaje-w-kosciele-kim-sa-mlodzi-katolicy-174815>.
46. Sobczak J., Gołda-Sobczak M., *Wolność sumienia i wyznania jako prawo człowieka*, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K – Politologia* 2012, nr 1.
47. Sobczak W., *Wolność myśli, sumienia i religii. Poszukiwanie standardu europejskiego*, Toruń 2013.
48. Stańdo-Kawecka B., *Prawo karne nieletnich. Od opieki do odpowiedzialności*, Warszawa 2007.
49. Stojanowska W., *Dobro dziecka dobro rodziców*, [w:] *Granice prawa. Księga jubileuszowa Profesora Andrzeja Siemaszki*, red. P. Ostaszewski, K. Buczkowski, Warszawa 2020.
50. Stojanowska W., *Prawa i obowiązki (małżonków, rodziców i dzieci) w rodzinie*, [w:] *Zagadnienia praw rodziny. XII Dni Praw Człowieka w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim 1994*, red. J. Rebeta, Lublin 1997.
51. Sylwestrzak A., *Obowiązki dziecka wobec rodziców*, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* 2001, z. 3.
52. Szczot E., *Władza rodzicielska a wolność religijna dziecka w prawie kanonicznym*, *Annales Canonici* 2015, nr 11, <https://doi.org/10.15633/acan.1064>.
53. Szer S., *Prawo rodzinne w zarysie*, Warszawa 1966.
54. Szytchmiller R., *Prawa rodziny w prawodawstwie i w nauczaniu Jana Pawła II*, [w:] *Zagadnienia praw rodziny. XII Dni Praw Człowieka w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim 1994*, red. J. Rebeta, Lublin 1997.

55. Szymaniec P., *Wychowanie dziecka w wybranej religii lub światopoglądzie. Wybrane zagadnienia*, [w:] *Prawa dziecka. Perspektywa publicznoprawna*, red. D. Jaroszevska-Choraś, A. Kilińska-Pękacz, A. Wedel-Domaradzka, Bydgoszcz 2019.
56. Tarnacka A., *Prawo dziecka do wolności sumienia i wyznania*, [w:] *Prawo Matrzeńskie i jego relacje z innymi gałęziami prawa*, red. I.A. Jaroszevska, G. Ćwikliński, Olsztyn 2017.
57. Trybulska-Skoczelas E., [w:] *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, red. J. Wierciński, Warszawa 2014.
58. Walaszek B., *Zarys prawa rodzinnego i opiekuńczego*, Warszawa 1971.
59. Winczorek P., *Komentarz do Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, Warszawa 2000.
60. Winiarz J., Gajda J., *Prawo rodzinne*, Warszawa 2001.